

KATTA SINTAKSIS HODISASINING TILSHUNOSLIKDA TUTGAN O‘RNI

Soleyeva Nasiba

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqola tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan katta sintaksis hodisasining ahamiyati va vazifalari borasidagi ma‘lumotlar yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Katta sintaksis, gap, gaplararo bog‘lanish, muloqot, mazmuniy yaxlitlik, gapning lisoniy va nutqiy jihatlari.*

Аннотация: *В данной статье представлена информация о важности и функциях явления «большого синтаксиса», имеющего значение в лингвистике.*

Ключевые слова: *Большой синтаксис, предложение, межпредложенческая коммуникация, коммуникация, семантическая целостность, лингвистические и речевые аспекты предложения.*

Abstract: *This article provides information on the importance and functions of the phenomenon of large syntax, which is important in linguistics.*

Key words: *Large syntax, sentence, intersentential communication, communication, semantic integrity, linguistic and speech aspects of the sentence.*

Tilshunoslikda XX asrning ikkinchi yarmiga qadar sintaktik tadqiqotlar asosan gap va so‘z birikmasi doirasida cheklanib qolgan edi. Biroq muloqot jarayonida inson fikri faqat bitta gap bilan cheklanib qolmasligi, balki bir nechta gaplarning mazmuniy va struktur bog‘lanishi natijasida hosil bo‘ladigan butunliklar orqali ifodalanishi katta sintaksis (makrosintaksis) tushunchasining shakllanishiga olib keldi.

Katta sintaksis — bu gap chegarasidan chiqadigan, bir necha gaplarning o‘zaro munosabatidan tashkil topgan murakkab sintaktik butunliklarni (KSB) o‘rganuvchi sohadir. O‘zbek tilshunosligida bu sohaning poydevori bevosita matn tilshunosligi bilan chambarchas bog‘liq holda o‘rganila boshlandi.

Olimlarning fikricha, katta sintaksis birliklari muloqotning eng kichik tugallangan bo‘lagi hisoblanadi. Chunki bitta gap har doim ham muallif niyatini to‘liq ifodalay olmaydi. Akademik M. Asqarova ta’kidlaganidek, "Gaplararo bog‘lanishni o‘rganish tilning kommunikativ imkoniyatlarini yangi bosqichga olib chiqadi".¹⁰⁷

Katta sintaktik butunliklarning o‘rganilishi quyidagi muhim masalalarni hal etishga yordam beradi:

¹⁰⁷ Asqarova M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. — Toshkent: Fan, 1971. — B. 45-48.

- Mazmuniy yaxlitlik: Gaplarning bir mavzu atrofida birlashishi.
- Struktur bog‘liqlik: Olmoshlar, bog‘lovchilar, tartib sonlar va leksik takrorlar orqali gaplarning zanjirsimon bog‘lanishi.
- Intonatsion tugallanganlik: Murakkab sintaktik blokning yaxlit ohang yordamida ajratilishi.

Professor N. Mahmudov va A. Nurmonovlar o‘z tadqiqotlarida gapning lisoniy va nutqiy jihatlarini farqlash orqali, katta sintaksisning o‘rnini belgilab berganlar. Ularning fikricha, matn hosil qiluvchi birliklar lisoniy tizimning eng yuqori pog‘onasida turadi.¹⁰⁸

Katta sintaksis tilshunoslikda gapdan yuqori sintaktik birliklarni o‘rganadigan yo‘nalish sifatida qaraladi. Uning asosiy vazifasi – til birliklarini murakkab sintaktik butunliklar darajasida tahlil qilish va matn ichidagi munosabatlarni aniqlashdir.¹⁰⁹

Katta sintaksis tushunchasi dastlab rus va fransuz lingvistikasida shakllangan bo‘lib, uni ko‘pchilik olimlar “gaplar guruhi”, “kengaytirilgan sintaktik birlik” yoki “sintaktik kompleks” deb ham atashgan.¹¹⁰ U faqat grammatik jihatdan emas, balki semantik va pragmatik jihatdan ham boy birliklarni o‘z ichiga oladi. Shu bois katta sintaksisning o‘rganilishi badiiy matn, ilmiy matn va boshqa kommunikativ kontekstlarda tilning funksional xususiyatlarini ochib berishga yordam beradi.¹¹¹

Katta sintaksisning tilshunoslikdagi o‘rni bir nechta jihatdan ko‘rinadi:

- Strukturaviy nuqtai nazar: Katta sintaksis birliklari oddiy gaplarni murakkab tizimga bog‘lab, matnning yaxlit tuzilishini yaratadi. Masalan, bir nechta bog‘langan gaplar orqali matnning asosiy g‘oyasi aniq ifodalanadi.¹¹² Semantik nuqtai nazar: Katta sintaksis birliklari matn ichidagi ma’no uzluksizligini ta’minlaydi, ya’ni gaplar orasidagi semantik bog‘liqlikni mustahkamlaydi. Bu jihat matnning kohezivligi bilan chambarchas bog‘liqdir.¹¹³
- Pragmatik nuqtai nazar: Til birligi sifatida katta sintaksis kommunikativ vazifani bajaradi, ya’ni matn orqali muayyan auditoriyaga ma’lumot yetkazish, ta’sir o‘tkazish yoki fikrni izchil ifodalash imkonini beradi.¹¹⁴

Shuningdek, katta sintaksis matn tilshunosligining rivojlanishida asosiy vosita hisoblanadi. Masalan, matn tahlilida sintaktik birliklarning funksional xususiyatini aniqlash orqali

¹⁰⁸ Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – B. 210-215.

¹⁰⁹ Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 23 с.

¹¹⁰ Бенвенист Э. Общая лингвистика. — Москва: Прогресс, 1974, 112 с.

¹¹¹ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 45 с.

¹¹² Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 27 с.

¹¹³ Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976, p 5.

¹¹⁴ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 34 с.

muallifning stilistik uslubi, matnning strukturalari va kommunikativ maqsadi ochib beriladi.¹¹⁵

Katta sintaksis nazariyasi bugungi kunda lingvistik tadqiqotlarda yagona va uzviy tizim sifatida qaraladi. Bu tizimga faqat gaplar emas, balki gaplar guruhlari, paragraf birliklari va butun matn kiradi, ya'ni katta sintaksis matnning strukturaviy va mazmuniy yaxlitligini ta'minlaydi.¹¹⁶

Shu bilan birga, katta sintaksis tilshunoslikda matnni chuqur tahlil qilish, uni kommunikativ va pragmatik jihatdan o'rganish uchun zarur bo'lgan asosiy vosita hisoblanadi. Bu jihatdan katta sintaksis va matn tilshunosligi o'rtasidagi bog'liqlik juda yaqqol namoyon bo'ladi.¹¹⁷

Katta sintaksis – gapdan yuqori sintaktik birliklarni o'rganadigan, matnning ichki tuzilishini, semantik va pragmatik xususiyatlarini ochib beruvchi tilshunoslik sohasi. U nafaqat tilning grammatik tuzilishini, balki matnning yaxlit ma'nosini va kommunikativ funksiyasini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Katta sintaksisning predmeti va tadqiqot ko'lami. An'anaviy sintaksis gapni eng yuqori birlik deb hisoblasa, katta sintaksis gaplararo munosabatlarni, ya'ni super-sintaktik sathni o'rganadi. Bu yo'nalishning yuzaga kelishi tilshunoslikda "gapdan matnga" (от предложения к тексту) tamoyilining shakllanishi bilan bog'liq. Katta sintaksisning asosiy o'rganish obyekti — bu bir necha gaplarning mazmuniy, grammatik va intonatsion jihatdan birlashib, bitta murakkab fikrni ifodalashidir.

Professor I.R. Galperin matnning shakllanishini o'rganar ekan, katta sintaksisni matnning grammatik asosi deb ataydi. Uning fikricha, matnning izchilligini ta'minlovchi barcha vositalar dastlab aynan katta sintaktik butunliklar doirasida namoyon bo'ladi.¹¹⁸

Katta Sintaktik Butunlik (KSB) va uning belgilari. KSB — bu katta sintaksisning markaziy birligidir. U quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

- Mikromavzu mavjudligi: KSB tarkibidagi barcha gaplar bitta kichik mavzuni (mikromavzuni) yoritishga xizmat qiladi.
- Referensial bog'liqlik: Birinchi gapdagi subyekt keyingi gaplarda olmoshlar, sinonimlar yoki leksik takrorlar orqali ifodalanadi.
- Avtosemantiya va Sinsemantiya: KSBning birinchi gapi odatda nisbatan mustaqil (avtosemantik) bo'ladi, keyingi gaplar esa unga bog'langan, ma'nosini to'ldiruvchi (sinsemantik) xarakterga ega bo'ladi.

¹¹⁵ Нурмонов А. Матн тилшунослиги асослари. — Тошкент: Фан, 2010, 34-бет.

¹¹⁶ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 48 с, Van Dijk Т. А. Text and Context. — London: Longman, 1977, p 16.

¹¹⁷ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 57 с.

¹¹⁸ Galperin I.R. Tekst kak obyekт lingvisticheskogo issledovaniya. — M.: Nauka, 1981. — S. 67-72

O‘zbek tilshunosligida katta sintaksis masalalari S. Mamajonov, M. Yo‘ldoshev, Z. Qurbonova kabi olimlarning ishlarida keng yoritilgan. Ayniqsa, badiiy matnlarda katta sintaktik butunliklarning emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorligini o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Masalan, professor M. Yo‘ldoshev badiiy matn tahlilida katta sintaktik birliklarning muallif uslubini belgilovchi asosiy omil ekanligini ta’kidlaydi.¹¹⁹

Katta sintaksis tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, gapdan yuqori, ya’ni murakkab sintaktik birliklarni o‘rganishga qaratilgan.¹²⁰ Bu birliklar bir nechta oddiy gaplarning bog‘lanishi orqali hosil bo‘lib, matnning strukturaviy va semantik yaxlitligini ta’minlaydi.

Katta sintaksisning asosiy xususiyatlari:

Gaplar guruhi va murakkab birliklar. Katta sintaksisga kiradigan birliklar — bu faqat bitta gap emas, balki bir nechta bog‘langan gaplar yoki paragraf birliklari bo‘lishi mumkin.¹²¹ Masalan, badiiy matnda bir voqea ketma-ketligi bir nechta gap orqali ifodalanadi, lekin bu gaplar yagona ma’noni ta’minlaydi.

Semantik uzluksizlik. Katta sintaksis birliklari matn ichida ma’no uzluksizligi (cohesion)ni ta’minlaydi. Har bir bog‘langan gap oldingi va keyingi gaplar bilan semantik bog‘lanadi, bu esa matnning tushunarligini oshiradi.¹²²

Pragmatik va kommunikativ funksiyalar. Katta sintaksis matn orqali muallifning maqsadini, auditoriyaga ta’sir qilish strategiyasini va kommunikativ niyatini amalga oshirishga yordam beradi. Shu sababli katta sintaksis pragmatik aspektda matn shakllantirishning muhim vositasi hisoblanadi.¹²³

Matn strukturasi bilan bog‘liqlik. Katta sintaksis nafaqat gaplarni bog‘laydi, balki matnning global tuzilishini yaratadi. Bu jihatdan katta sintaksis va matn tilshunosligi o‘rtasida yaqqol bog‘liqlik mavjud: katta sintaksis orqali matn ichidagi fikrlar ketma-ketligi, mavzular o‘zaro bog‘lanishi va xulosa chiqarish mexanizmi shakllanadi.¹²⁴

Stilistik rol. Badiiy matnda katta sintaksis birliklari muallifning stilistik xususiyatlarini ochib beradi. Masalan, uzun, murakkab gaplar yoki bog‘langan gaplar yordamida dramatik ohang yaratiladi; qisqa, keskin gaplar esa tezkor voqea yoki keskin vaziyatni ifodalaydi.¹²⁵

Tilshunoslikda ilmiy ahamiyati. Katta sintaksis nazariyasi matn tahlilida zarur vosita sifatida ishlatiladi. Bu nafaqat grammatik birliklarni, balki matnning semantik, pragmatik va

¹¹⁹ Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tahlili. — Toshkent: Fan, 2008. — B. 88-94.

¹²⁰ Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 23,27,30 С.

¹²¹ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 45,46,48 С.

¹²² Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976, p 5, 25.

¹²³ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 12,18,35 с.

¹²⁴ Van Dijk T. A. Text and Context. — London: Longman, 1977, p 16.

¹²⁵ Нурмонов А. Матн тилшунослиги асослари. — Тошкент: Фан, 2010, 34,38-бет.

stilistik xususiyatlarini tizimli ravishda o‘rganishga imkon beradi.¹²⁶ Shu jihatdan katta sintaksis tilshunoslikda matnni yaxlit tizim sifatida o‘rganish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda katta sintaksis tadqiqotlari ikki asosiy yo‘nalishda olib borilgan:

Lingvistik-strukturaviy yo‘nalish. Gaplar va paragraf birliklarini tahlil qilish, matnning ichki sintaktik tuzilishini aniqlash. Bu yo‘nalishda tadqiqotchilar ko‘pincha diagramma va sintaktik daraxtlar orqali matnni vizualizatsiya qiladi.¹²⁷

Pragmatik-kommunikativ yo‘nalish. Matnning kommunikativ maqsadini, auditoriyaga ta‘sirini va muloqot kontekstidagi funksiyasini o‘rganish. Masalan, badiiy yoki ilmiy matnda sintaktik murakkablik va gaplar uzunligi muallifning ohangini va matn ritmini aniqlashda muhim rol o‘ynaydi.¹²⁸

Misol:

“Quyosh botayotgan edi, daraxtlar soyasi yerga cho‘zilgan, shahar esa sekin-asta tun ohangiga kirayotgan edi, odamlar uylariga qaytishar, yo‘llar esa jimjitlikni saqlardi.”

Ushbu misolda:

Bir nechta gaplar bog‘langan (murakkab sintaktik birlik)

- Semantik uzluksizlik saqlangan
- Kommunikativ funksiyasi: tungi shahar tasvirini yaratish

Bu katta sintaksis birliklarining matn ichidagi o‘rni va ahamiyatini ko‘rsatadi.¹²⁹

Katta sintaksis tilshunoslikda gapdan yuqori birliklarni o‘rganadigan ilmiy sohaga kiradi. U matnning strukturaviy, semantik, stilistik va pragmatik jihatlarini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Katta sintaksis — bu tilshunoslikning gapdan yuqori birliklarini o‘rganadigan sohasi bo‘lib, u matn ichidagi murakkab sintaktik birliklar, gaplar guruhi va paragraf birliklarini o‘z ichiga oladi. Katta sintaksisning asosiy vazifasi matnning strukturaviy, semantik va pragmatik yaxlitligini ta‘minlashdir.

Katta sintaksis va matn tilshunosligining nazariy asoslarini o‘rganish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelindi:

Sintaktik sathning kengayishi. Zamonaviy tilshunoslik an’anaviy "gap — oliy sintaktik birlik" degan qarashdan voz kechib, muloqotning eng kichik tugallangan bo‘lagi sifatida Katta Sintaktik Butunlikni (KSB) e‘tirof etmoqda. Katta sintaksis gaplararo munosabatlarni tadqiq etish orqali tilning kommunikativ imkoniyatlarini to‘laqonli ochib beradi.

¹²⁶ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 59 с.

¹²⁷ Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 30 с.

¹²⁸ Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 18 с, Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 59-бет.

¹²⁹ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 46 с.

KSB – matnning asosi. Katta sintaktik butunlik matnning "qurilish materiali" bo‘lib, u mikromavzu, struktur yaxlitlik va semantik izchillik (koherensiya) bilan xarakterlanadi. Undagi gaplar shunchaki ketma-ketlik emas, balki bir-birini mantiqan taqozo etuvchi lisoniy zanjirni hosil qiladi.

Ilmiy maktablar uyg‘unligi. O‘zbek tilshunosligida (N. Mahmudov, M. Yo‘ldoshev) va jahon tilshunosligida (I. Galperin, G. Solganik) katta sintaksis masalalari turlicha yondashuvlar bilan o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularning barchasi matnni tizimli-struktur butunlik sifatida tan oladi. Bu esa til o‘rganishda lisoniy sathlar iyerarxiyasining eng yuqori nuqtasi sifatida matn sathini belgilaydi.

Katta sintaksis orqali:

- matnning ichki tuzilishi va fikrlar ketma-ketligi aniqlanadi,
- muallifning stilistik xususiyatlari va matnning kommunikativ maqsadi ochib beriladi,
- badiiy va ilmiy matnlarni tizimli ravishda tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Katta sintaksis nazariyasi tilshunoslik tadqiqotlarida yagona va uzviy tizim sifatida ko‘riladi va matnni chuqur tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy jihati sifatida shuni ta’kidlab o‘tish zaruruki, katta sintaksis qonuniyatlarini o‘rganish nafaqat nazariy tilshunoslik, balki nutq madaniyati, uslubshunoslik va badiiy matn tahlili (lingvopoetika) uchun ham poydevor bo‘lib xizmat qiladi. Zero, muallif niyati va badiiy tasvirning kuchi aynan gaplarning o‘zaro mohirona birikishida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarova M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. – Toshkent: Fan, 1971. – B. 45-48.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. — Москва: Прогресс, 1974, 112 с.
3. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования. — Москва: Наука, 1981, 34 с.
4. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English. — London: Longman, 1976, p 5.
5. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 23 с.
6. Лотман Ю. М. Структура художественного текста. — Москва: Искусство, 1970, 45 с.
7. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – B. 210-215.
8. Нурмонов А. Матн тилшунослиги асослари. — Тошкент: Фан, 2010, 34-бет.
9. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. — Тошкент: Университет, 2008, 57 с.
10. Ильенко С. Г. Синтаксис текста. — Москва: Высшая школа, 1989, 30 с.